

УКРАЇНЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ: СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ КРІЗЬ 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Аналізуються зміни в соціально-культурному розвитку української інтелігенції в 20-30-ті роки ХХ ст.

До революції в Україні і в Російській імперії інтелігенція відіграла виняткову роль у духовному житті суспільства. Це було зумовлено колосальним розривом між культурно-освітнім рівнем більшості населення і нечисленної інтелігенції. Але 1920-1930-ті роки в розмірене життя інтелігенції внесли кардинальні зміни. Тому автор статті проаналізував розвиток інтелігенції у ці роки, простежив, які суспільні процеси були його основою, і на фоні цього розглянув процес формування “нової” інтелігенції та знищення “старої”. Автор звернувся до попередніх досліджень з цієї теми зокрема, праць радянської історіографії Л.І Ткачової, М.Г. Шевчука, В.М. Даниленка, М.А. Коновалова, Ю.О. Курносова, А.Г. Бондар [2; 4; 5; 7; 9].

Для усвідомлення характеру і шляхів розвитку інтелігенції в умовах 20-30-х років важливо проаналізувати деякі ідейні настанови, що домінували в цей час щодо інтелігенції як соціального феномена. В.І. Ленін наполягав на необхідності збереження спадкоємності у розвитку і використання досвіду та знань старої інтелігенції в будівництві соціалізму. У своїх виступах він говорив, що “треба взяти всю культуру, яку капіталізм залишив, і з неї побудувати соціалізм. Треба взяти всю науку, техніку, всі знання, мистецтво. Без цього ми життя комуністичного суспільства побудувати не можемо. А ця наука, техніка, мистецтво – у руках спеціалістів, у їх головах” [6]. Тому в грудні 1918 р. він вимагає від радянських працівників роботи щодо залучення “старих спеціалістів” до співпраці з радянською владою. На 1920 рік більшовиками була розроблена ціла система форм і методів залучення старої інтелігенції до будівництва нового суспільства. Оскільки першою реакцією переважної більшості інтелігенції і службовців на жовтневі події 1917 р. був суцільний саботаж, то й першими методами залучення до співробітництва стали примус та насильство. Розглянемо деякі з них.

Перший захід – це встановлення цензури. На початку 1920-х років були поширені гасла боротьби з “буржуазною ідеологією” і відбувалося перекриття усіх каналів поширення культури, яка не збігалася із завданнями офіційної ідеології. Другий крок – це проведення репресій серед інтелігенції, яка входила до складу політичної партії, так звані партійні чистки, під час яких першими серед виключених з партії ставали саме представники розумової праці. Перша, після смерті Леніна, чистка була проведена у 1925 році і відтоді постійно повторювалася. Наприкінці 20-х років партійне

керівництво, точніше, просталінська його частина, стала ініціатором розгортання масової репресивної політики щодо інтелігенції. Ленінські настанови щодо інтелігенції було повністю відкинуто. У декларованій офіційній схемі “робітничий клас – селянство” інтелігенція набула ролі третього зайвого. Вона припинила існування як явище загальногуманітарне і стала явищем класовим. Тому цю політичну та культурну силу в образі інтелігенції потрібно було знешкодити: нейтралізувати, перевиховати або вислати з держави. У жовтні 1922 р. близько 70 викладачів вузів і професорів вислали за кордон. Але вже з середини 20-х років починається зворотний хід – намагання політично активізувати інтелігенцію в руслі, необхідному владі.

На початок 30-х років склад інтелігенції, її соціальна природа, політичне обличчя – усе це не відповідало класовим принципам радянської держави. Владі була потрібна своя інтелігенція, перш за все, за класовим походженням та ідеологічними принципами. За короткий час добитися цього було неможливо (хоч таке завдання й ставилося), отож виходили з реальних обставин, використовували ту інтелігенцію, що залишилася від “старого світу”. Проблема вирішувалася досить просто: інтелігенція мусила йти на службу новій владі, тому що не мала інших джерел до існування. Але оскільки інтелігенція, як уже зазначалося, була об’єктом класового підходу, простої її участі у господарському і культурному житті було не досить. Вона повинна була змінити своє соціально-політичне обличчя, стати радянською за своїми поглядами, стилем життя.

Проблема радянзації інтелігенції вирішувалася багатьма шляхами: формуванням її кадрів з класово близьких джерел, перевихованням старих спеціалістів, втягненням їх у різні форми радянської громадської діяльності, придушенням різних угруповань, що не бажали йти на компроміси. Намагання радянлізувати стару інтелігенцію завершилися у 1928-1929 рр., коли почався “великий перелом”. Тоді ж докорінно змінився принциповий курс щодо шляхів створення радянської інтелігенції – основну увагу було перенесено на підготовку в масових масштабах робітників розумової праці, спеціалістів (перш за все з робітників і селян) через систему вищої і середньої спеціальної освіти. Основним джерелом, базою формування інтелігенції, як і до революції, залишалася вища школа і спеціальна середня освіта. Саме сюди були спрямовані зусилля нової влади, скеровані на швидкі зміни у соціальному складі студентства, а отже й майбутньої інтелігенції. Але студентство початку 20-х років теж не задовольняло владу з позицій класового підходу, тому що набір був зроблений до революції і класовий склад студентства був представлений вихідцями з духовенства, міщан і цехових, селян, козаків, дітей почесних громадян і купців, дітей дворян і чиновників, іноземців [8]. У роки громадянської війни ситуація не змінилася. У 1920 р., зокрема, діти робітників у вузах України складали 3 %, селян – 6 %. Це аж ніяк не відповідало потребам радянської держави, якій потрібна була своя, класово близька, “молода” інтелігенція. Саме тут у галузі вищої і

середньої спеціальної освіти з початку 20-х років було запроваджено курс на її “пролетаризацію”. Це означало, по-перше, реорганізацію всієї структури спеціальної освіти, підпорядкування цієї структури завданням нового будівництва, по-друге, різку зміну соціально-класового обличчя інтелігенції.

Реорганізація структури спеціальної освіти була проведена на початку 20-х років. Почалася вона з ліквідації університетів (до революції їх було три – у Харкові, Києві, Одесі). Історико-філологічні та юридичні факультети перетворювалися на педагогічні інститути, те ж саме було з фізико-математичними та природничими факультетами. Економічні і статистичні реорганізувалися на інститути народного господарства, медичні відповідно на медичні інститути. Ліквідація проводилася в рамках уніфікації системи спеціальної освіти, її централізації. У 1920/21 навчальному році в Україні нараховувалось 42 інститути, 145 технікумів. Одним з головних гасел реорганізації системи вищої і середньої спеціальної освіти була так звана пролетаризація вищої школи, що дало змогу зробити освіту доступною для тих верств, які не могли навчатися до революції. Але в умовах диктатури пролетаріату реорганізація перетворилося на уніфікацію, підпорядковану цілям партійної бюрократії.

Зміни в соціальному складі студентства здійснювались переважно організаційно-механічним шляхом. Серед заходів регулювання соціального складу студентства слід відзначити чистки. У 1921 році у вузах республіки навчалось 56,9 тис. студентів, переважна більшість це вихідці з буржуазних та дрібнобуржуазних прошарків міста і села. Цього ж року було проведено першу масову чистку за класовим принципом. Було виключено 11 тис. осіб “різних контрреволюційних елементів”. Освітня підготовка, успішність при цьому до уваги не бралися. У 1922 році було проведено другу чистку, так звану “перереєстрацію”. За приблизними підрахунками, вузи позбулися ще не менш як 8 тис. студентів. Цей метод влаштував своєю простотою і швидкістю, тому наприкінці 1923 р. було намічено чергову чистку – перереєстрацію. У 1924/25 році чистки продовжувалися [3, 58-59]. При виключенні студентів до уваги бралися два критерії: неуспішність і “сумнівне” соціальне походження. Безумовному виключенню з інститутів підлягали діти володарів великих промислових капіталів, а також колишніх дворян, купців, духовенства і чиновництва, особи дрібнобуржуазного походження.

Паралельно в ці роки з політикою виключення неблагоннадійних студентів проводилася політика скорочення мережі вузів. У результаті вузів в Україні зменшилося з 42 у 1920/21 р. до 35 у 1925/26 р. Відповідно зменшилася і кількість студентства – з 56,9 тис. осіб до 27,9 тис. осіб, що у перспективі загрожувало загостренням дефіциту кваліфікованих спеціалістів [3, 60].

Одночасно з вилученням непролетарських верств зі складу студентства здійснювалися заходи щодо збільшення робітничого прошарку. Для цього 7 березня 1921 р. Раднарком України ухвалив рішення про відкриття десяти робітничих факультетів у семи містах України. Тоді ж на робітфаки (їх

спочатку відкрили тільки шість було прийнято 851 робітника з державних підприємств і селян за направленням комітетів незаможників. Робітфаки мали підготувати їх до вступу у вищі учбові заклади і розглядалися як один з найважливіших засобів “пролетаризації” вищої школи. Наприкінці 1921 р. у республіці нараховувалося вже 12 робітфаків, де навчалося 2,2 тис. осіб, з них робітників – 90 %, селян – 10 %, 85 % студентів робітфаків належали до КП(б)У і ВЛКСМУ [3, 60]. На кінець 1926 р. в Україні нараховувався 31 робітничий факультет, де навчалося 7,5 тис. осіб [3, 61]. Робітфаківці мали право першочергового зарахування у вузи. Часто ця частина студентства виділялася не успіхами у навчанні, а великими досягненнями у громадській діяльності. Перші наслідки цього дали знати про себе вже у 20-ті роки. У 1928 році в огляді ЦК КП (б) У “Про підготовку спеціалістів” йшлося про поганий рівень підготовки спеціалістів, які закінчили вузи через робітфаки. Зазначалося, що господарчі органи приймають на роботу колишніх робітфаківців неохоче.

До методів регулювання соціального складу студентства слід віднести і практику рознарядок, яка вперше була запроваджена під час прийому до вузів у 1922 році. Перша рознарядка була складена на 13 тис. абітурієнтів, але вона не була виконана. Люди, що направлялися за рознарядкою, мали переваги перед іншими абітурієнтами бо вони йшли за направленням профспілок, партійних комітетів тощо. У 1926 р. до вузів було прийнято 28,5 % робітників і 24,8 % селян, разом 53,3 % – більше половини [3, 62-63].

Таким чином, у 20-ті роки в СРСР була зламана традиція природного формування інтелігенції за рахунок найдібніших і найталановитіших представників різних класових і соціальних верств. Формування інтелігенції на основі класового підходу стало соціальною політикою держави.

У вищій школі формування нової інтелігенції відбувалося за іншими напрямками. У 1921 році було ліквідовано університетську автономію. Вибори ректора було скасовано, тепер його призначав “Головпрофос”. Оскільки вищу освіту треба було завойовувати ще й ідеологічно, то був введений інститут політичних комісарів вузів і технікумів. Політкомісар, який призначався Головпрофосом, мав широкі повноваження і був фігурою, рівнозначною ректору. Усі розпорядження ректора погоджувалися з політкомісаром, він мав право скасувати будь-яке рішення, міг скликати і заборонити загальні збори викладацького і студентського колективів. Одним із основних обов’язків політкомісарів було стежити за “чистотою ідеології” у вузах. Отже, зміни соціального складу інтелігенції супроводжувалися загальним ідеологічним вихованням, якому підлягала й професура. Крім цього, здійснювалися заходи щодо “пролетаризації” старого професорсько-викладацького складу. Паралельно йшла підготовка нових наукових працівників. Для цього в першій половині 20-х років було налагоджено систему чотирьох ступеневої партійної освіти.

Розглядаючи проблему радянської інтелігенції у 20-ті роки, аж ніяк не можна уникнути такого її аспекту, як висуванство. З одного боку, висуванці

розглядалися як альтернатива старим спеціалістам і управлінцям, з другого – вони мали здійснювати ідею про залучення до управління державою кращих робітників і селян, народних талантів. У середині 20-х років висуванство набуло широкого і планомірного характеру. Відбувалося через профспілки й партійні осередки, а також через комітети незаможних селян. Уся ця робота спрямовувалась і контролювалася партійними органами. Висуванство стало ще одним свідченням зміни соціального складу інтелігенції за рахунок зниження її якісного рівня. З погляду класового підходу висуванство було, безумовно, прогресивним явищем. З погляду культурно-технічної перспективи і розвитку інтелігенції як соціокультурного феномена висуванство породжувало багато проблем і згодом стало гальмом розвитку.

Щоб різнобічно змалювати соціальний портрет української інтелігенції у 20-30-ті роки, треба звернути увагу на її професійний, кваліфікаційний склад. На 1917 рік інтелігенція, зосереджена на території України, складала приблизно 25 % усіх працівників розумової праці Російської імперії. На початок 20-х років працівники розумової праці, службовці України складали вже приблизно 2 % від їх загальної кількості по країні [3, 82]. Соціальне обличчя інтелігенції було досить однорідним: більшість її представників – це вихідці з буржуазних і дрібнобуржуазних верств села і міста та дворяни. Національний склад інтелігенції України відповідав дореволюційним пропорціям. Національне обличчя працівників розумової праці визначали в основному представники трьох національностей – українців, росіян та євреїв. Традиційно українці складали більшість серед сільських учителів, агрономів, в Академії наук; росіяни – серед інженерно-технічної інтелігенції, викладачів вузів; євреї посідали значне місце в медицині.

Отже, зростання кількості інтелігенції у 20-ті роки проходило досить повільно. Зміни у її складі у 20-ті роки мали переважно екстенсивний характер, у кількісному відношенні вони були спрямовані на збереження наявних кадрів, у якісному – на зміну її соціально-політичного обличчя. Приплив нових кадрів був досить невеликим. Щодо кваліфікації нові кадри значно відставали від старої інтелігенції. Класифікуючи інтелігенцію цього часу за професійною орієнтацією, можна виділити такі її групи: медицина (лікарі, ветеринарні лікарі, фармацевти), культура, освіта (професори, академіки, викладачі вузів, учителі, редактори, літератори, робітники бібліотек, музеїв), працівники мистецтв (автори, режисери, балерини, танцюристи, музиканти, співаки, хористи, художники, скульптори), юристи (судді, прокурори, слідчі, захисники, адвокати), технічна інтелігенція (техперсонал промисловості, будівництва і транспорту, сільського господарства) [1; 94, 95, 98, 99, 102-107].

Наприкінці 20-х років українська інтелігенція стояла на порозі великих змін, що докорінним чином змінили її чисельність, соціальне обличчя, психологічно-моральний устрій і самосвідомість. Великий стрибок кінця 1920-1930-х років, який супроводжувався колосальними змінами в структурі суспільного виробництва та інтенсивним ростом попиту на кваліфіковані

кадри, викликав дефіцит кадрів. Цей дефіцит долався через реформування мережі вищої і середньої освіти. Протягом першої п'ятирічки відбувалося (з 1930 р.) розукрупнення вузів і розпорошення їх по системах відповідних наркоматів. Так, кількість сільськогосподарських вузів зростає з 9 до 17, педінститутів – з 12 до 39, індустріально-технічних – з 5 до 73. Така реорганізація системи вищої освіти у 1931 р. призвела до дефіциту професорів, що становив близько 280 осіб, та доцентів – 476 осіб. Оскільки час підготовки викладачів вузів аж ніяк не можна було скоротити, прийняли рішення – у професори перевели доцентів, у розряд доцентів перевели 330 наукових співробітників вузів, але дефіцит не вдалося подолати навіть таким шляхом. У 1932 р. потреба в професорах зростає до 662 осіб (до розряду професури знову було переведено 350 доцентів), а дефіцит доцентів, незважаючи на масове переведення до їх числа наукових працівників, сягав 1800 осіб [3, 135-136].

Основним джерелом підготовки нових науково-викладацьких кадрів була аспірантура. Але тут також були проблеми, оскільки вища освіта не давала належної підготовки для вступу в аспірантуру. У зв'язку з цим у Києві, Одесі, Харкові та Дніпропетровську у 1930 р. було відкрито річні підготовчі курси на 1,5 тисячі осіб. Механічно збільшувалася кількість місць аспірантів у вузах та наукових установах в Україні, внаслідок цього аспірантів збільшилося з 1175 осіб у 1928 р. до 2713 у 1931 р. План 1933-го передбачав довести кількість аспірантів до 4175 чоловік [3, 137].

Система підготовки спеціалістів, створена на початку 30-х років, дуже швидко виявилась нежиттєздатною. Дроблення вузів і технікумів, їх вузька спеціалізація загострювали дефіцит викладацьких кадрів. Тому в роки другої п'ятирічки почався зворотний процес: реорганізація дрібних вузів на технікуми, злиття вузькопрофільних малих вузів і технікумів і укрупнення їх. У 1933 році у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську були відновлені університети. На 1937 р. в Україні діяло 35 індустріально-технічних вузів, 20 сільськогосподарських, 36 педагогічних, 14 медичних. І все ж система вищої і середньої спеціальної освіти не задовольняла зрослих потреб суспільства у кваліфікованих кадрах. Нестачу їх доводилося компенсувати за рахунок практиків. Як правило, практики мали певний виробничий досвід, багато з них були непоганими організаторами, але головною їх хвилю була відсутність спеціальної освіти. Для підвищення професійно-освітнього рівня практиків запроваджувалися заочна система навчання. У другій п'ятирічці заочні факультети діяли при 31 інституті. Були створені Всеукраїнський та Донецький заочні індустріальні інститути. У роки першої п'ятирічки створювалися фабрично-заводські технічні курси (ФЗТК), після закінчення яких курсант отримував диплом, рівнозначний вузівському. Отже, практики кількісно компенсували дефіцит спеціалістів, але їх зростання у складі інтелігенції загострювало проблему якісного її рівня. У 30-ті роки країна отримала безліч паперових спеціалістів, підготовлених заочно, на різного роду курсах, дипломи яких нічого не були варті. Збільшення питомої ваги

практиків свідчило про радянізацію інтелігенції шляхом збільшення в її складі робітничо-селянського прошарку.

У 1928 році на липневому пленумі було ухвалено курс на форсовану підготовку кадрів спеціалістів саме з робітників і селян. Як і в 20-ті роки, одним з ключових його моментів стало “оробітничення” студентського складу. У 1930-1931 рр. робітфаки було реорганізовано, їх кількість збільшувалася. Наприкінці першої п’ятирічки в Україні діяло вже 545 робітфаків, де навчалася близько 80 тисяч чоловік. Робітфаки, що раніше існували в основному при технічних вузах і педінститутах, створювалися і в інших галузях (медичних і одному художньому інститутах). За прикладом робітфаків, на заводах і фабриках, при деяких вузах створювалися вечірні підготовчі курси для робітників [3, 139]. Таким чином, масова “пролетаризація” системи вищої і середньої спеціальної освіти, проведена в 30-ті, дала бажані наслідки. Форсування темпів підготовки спеціалістів відбувалося саме за рахунок “пролетарських верств міста і села”. У Конституції СРСР 1936 р. проголошувався факт створення нової, радянської, робітничо-селянської інтелігенції. Вона дійсно була новою, бо відрізнялася від старої своїм соціально-класовим походженням, професійно кваліфікаційним рівнем, морально-етичним ладом, політичними поглядами, соціально-психологічними характеристиками. Як оцінювати цей факт? З погляду сталінізованого класового підходу того часу це був прогрес. З погляду перспективно-класового підходу це був крок назад, бо жодний клас не може бути зацікавлений у зниженні якісного рівня інтелігенції, яка обслуговує його інтереси.

Література

1. Всесоюзний перепис 1926 р. – М., 1930. – Т. 28.
2. Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. – К., 1986.
3. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.
4. Коновалов М. А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції. – К., 1973.
5. Курносів Ю. О., Бондар Л. Г. У навчанні та праці. – К., 1964.
6. Ленін В. І. Повне зібрання творів у 55 томах. – К., 1964-1979.
7. Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1975.
8. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління УРСР (ЦДАЖР СРСР). – Ф. 4805, оп. 1, спр. 14, арк. 149.
9. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні (1921-1923 рр.). – К., 1963.

Summary

A. Zyakun. Ukrainian intelligentsia: the social portrait through 20-30's years.

In the article it was analyzed the changes of the social and cultural development of Ukrainian intelligentsia in the 1920's and 30's years of the XX-th century.

Рукопис надіслано до редакції 17.12.2007.